

Folkmordet på armenierna efter hundra år

KLAS-GÖRAN KARLSSON* *Lunds universitet*

De gränssättande händelserna

Det finns händelser som sätter djupare och mer varaktiga spår i historien än andra. Vi brukar kalla dem för gränssättande händelser eller gränshändelser, *borderline events*, och drar då nytta av ett begrepp som befinner sig i skärningspunkten mellan psykologisk och sociologisk analys. Medan en *borderline-personlighet* finns hos en individ med störningar i identitet, känsloliv och relationer som ofta går tillbaka på en traumatisk händelse i barndomen, skulle en *borderline-erfarenhet* i sociologisk bemärkelse kunna relatera till en historisk händelse av sådan räckvidd och signifikans att den påverkar och mobiliserar kollektiva identiteter. Den samlar människor kring ett gemensamt historiskt projekt, men har också en benägenhet att dra en skiljelinje gentemot de som hamnar på andra sidan gränsen för händelsen eller för dess uttolkning. Karaktäristiskt för sådana händelser är att de tenderar att överskrida temporala gränser och väcka frågor som går utöver det historiska ämnesområde som händelsen tillhör. De berör det historiska tänkandet i dess mest grundläggande dimensioner, knutet till frågor om ursprung, alternativ, skuld, identitet eller upprepning: Var började den historia som ledde till händelsen i fråga? Kunde den ha utvecklats på något annat sätt? Vem bar skulden? Bär vi något ansvar? Kan det hända igen?

Gränshändelser uppfattas ofta som katastrofala och onda, men man kan absolut tänka sig att det även existerar mer positiva och uppbyggliga sådana, som undertecknandet av en deklaration om mänskliga rättigheter eller, för kristna grupper, Jesu uppståndelse. Bland de förra ingår den

* Professor i historia

1. Jfr Jörn Rüsen, "Holocaust Memory and Identity Building: Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany", i Michael S. Roth & Charles G. Salas (red.), *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century* (Los Angeles 2001) s. 252–253.

moderna tidens folk mord, krig och revolutionära maktövertaganden, däribland den extrema våldshistoria som står i centrum för denna essä: folk mordet på armenierna och andra kristna grupper i det osmanska riket under världskrigsåren 1915–1917. Vissa läsare kanske inte skulle placera revolutionen på den moderna historiens skuggsida, men i denna kontext bör det inte vara särskilt kontroversiellt, eftersom en gränshändelse ofta blir resultatet av att krig, folk mord och revolution uppträder i nära kronologiskt och analytiskt samband med varandra. För vem kan förneka att det finns nära band mellan första världskriget, den ryska revolutionen och den sovjetkommunistiska terror- och folk mordshistoria som inleddes 1918 och inte bedarrade förrän efter Stalins död 1953? Eller mellan världskriget, nazisternas maktövertagande i Tyskland och förintelsen? Eller mellan koloniala frigörelsekrig, Vietnamkriget, de röda khmerernas maktövertagande i Kambodja och Pol Pots folk mord på nästan en fjärdedel av den kambodjanska befolkningen på 1970-talet?

En fråga som genast inställer sig är turordningen mellan folk mord, krig och revolution. Det är svårt att generalisera, men uppenbart är att folk mordet ofta varit ett resultat av de andra två företeelserna. Revolutionen förändrar maktförhållanden och understryker på olika sätt att ändamålet, den nya stat och det nya samhälle som väntar vid horisonten, helgar medlen, att förbereda för utopin. Kriget, särskilt det moderna och totala, brutaliserar mänskliga relationer och ger spelrum för politisk-militära ingenjörer att kalkylera med enorma mänskliga kostnader.

Borderline events drar alltså upp gränslinjer i historien på flera olika sätt, i den faktiska utvecklingen såväl som i våra föreställningar. I genetisk bemärkelse finns ofta anledning att just göra skillnad mellan "tiden före" och "tiden efter", med gränshändelsen som en punkt då historiens rätlinjighet bryts, allt enligt Theodor W. Adornos (1903–1969) berömda utsaga om det barbariska i att skriva poesi efter Auschwitz. Världen går visserligen vidare efter folk mordet, men på ett annat sätt. Gränshändelser uppträder tillika i större historiska gränsländskap, som numera, efter Timothy Snyders bok om det våldsimpregnerade gränsländet mellan kommunism och nazism, skulle kunna kallas blodländer.² Hela den historiska gränskontexten är präglad av anpassning, förvandling och övergång: från sönderfallshotade imperier till nationer och nationalsta-

2. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York 2010). Den svenska översättningen, *Den blodiga jorden*, är förstås mer idiomatiskt tilltalande.

ter som hävdar sin rätt; från auktoritära och hierarkiska samhällen till mer eller mindre medborgerliga massamhällen, från tradition till modernitet. Inblandade är massideologier som söker, testar och tänjer sina gränser i spannet mellan nationalistiska och socialistiska idé-fragment, historia och framtid, nödvändighet och vilja, vän och fiende, liv och död. Demokrati är en annan ingrediens i denna stora transformation, men den har knappast någon entydig genetisk plats i förhållande till det gränssättande kriget eller folkmordet, eller för den delen revolutionen. Nära nog alla de stater och samhällen som varit inblandade, några liberala, andra kommunistiska, fascistiska eller nazistiska, har själva kallat sig demokratiska.

Minst lika intressanta är påståenden om att gränshändelserna trots allt inte bär på avgörande förändringskrafter, utan snarare präglas av en övergripande kontinuerlig och linjär utveckling, trots att vi föreställer oss motsatsen. För att se företeelser som ligger fast också under ett dramatiskt händelseförlopp behöver man normalt tillgång till ett långt tidsperspektiv. Det innebär också att kontinuiteter ofta får en framträdande plats i en senare tids forsknings- och samhällsdebatt om den gränssättande historien. Tänk bara på den tyska historikerstridens segrande tanke att Hitler var förankrad i och bars fram av en unikt tysk moderniseringsväg, en *Sonderweg*, eller den i vissa läger uppburna idén att Lenins och Stalins sovjetiska terror inte hade med kommunism att göra, utan var ett resultat av sekler av brutalt tsar-ryskt förtryck.

Gränshändelser får följaktligen ofta en speciell plats i eftervärlden, när vi genealogiskt vänder oss tillbaka och letar efter sådant som vi uppfattar som viktigt och användbart i historiens myller. Det är inget konstigt med det. Historia handlar inte bara om att förklara och förstå, utan svarar också mot andra behov och intressen, knutna till sådant som erkännande, förnekande, hämnd, saknad, skuld och sorg. I fråga om gränssättande händelser blir frågorna därför sällan renodlat akademiska; existentiella, moraliska, ideologiska, politiska, juridiska och andra dimensioner konkurrerar alltid med de vetenskapliga om metodval och tolkningsföreträde, ofta utan tydliga gränser.

Verkningshistoria

Vi historiker har ofta en tendens att tillskriva orsaker till händelser en särskilt viktig roll. Även gränshändelsers orsaker behöver utredas; ett

folkmord definieras ju i FN:s deklaration av förekomsten av intention, vilket innebär att det blir viktigt att söka urskilja grundläggande avsikter och uppsåt, och att skilja dem från förövarnas uppgivna motiv. Men när det gäller gränshändelser är också deras verkningar av stort intresse, av två skäl. Det ena sammanhänger med urval. Det existerar avsevärda skillnader mellan den uppmärksamhet som olika gränshändelser får, av forskare och i det större samhället, nationellt och internationellt. I centrum står obestridligt det historiska klustret nazismen, andra världskriget och förintelsen, oavsett om historieskrivarna kommer från historikersamhället, den europeiska unionen eller Hollywood. Man skulle kunna påstå att detta kluster utgör den gränssättande moderna händelsens paradigm, som lånar begrepp, jämförelseobjekt och tolkningsmodeller åt andra gränshändelser. Då förvandlas motsvarande kommunistiska kluster till det "andra", som närmast obevekligt infinner sig men ändå har en tendens att skapa motsättningar, när det ställs samman med paradigmet. Den moderna gränssättande händelsens arketyp återfinns snarare i sammanställningen av den ungturkiska revolutionen, första världskriget och folkmordet på armenierna. Det handlar då inte så mycket om att det var den första som att den så tydligt var sammankopplad med den värld som vi lever i idag, med nationalstater, nationalistiska ideologier, nationella majoriteter som eftersträvade etniskt rena stater, och utsatta etniska och religiösa minoriteter, som inte passade in i den moderna statens struktur. Till det arketytiska hör också den ideologiska övertygelsen att man visserligen överträder gränser och därmed tillfogar människor lidande, men att man gör det med öppna ögon, i progressivitetens, framstegets och välfärdens namn.³

Det andra skälet ligger i gränshändelsernas analytiskt komplexa verkningshistorier. Dessa händelser ger inte sällan upphov till nya gränssättande konflikter, som antingen är realhistoriska eller fråga om motstridiga tolkningar och historiebruk, inte sällan bådadera. Det är svårt att få dem att lägga sig till ro. I själva verket kan man tala om två olika historier om gränshändelsers verkningar. Den ena är genetisk och följer modellen orsak – händelse – verkan. Man intresserar sig då för verkningar som går tillbaka på och förklaras av gränshändelsen och dess överlevande. Det

3. För en utvidgad diskussion om det paradigmatiska, det "andra" och det arketytiska, se Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia: Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida* (Stockholm 2005) s. 35–47.

kan röra sig om rättegångar, flyktingströmmar, hämndaktioner, politiska deklamationer eller gränsförskjutningar som direkt kan hänföras till eller blivit resultat av gränshändelsen. Den andra typen av verkningshistoria tar fasta på att eftervärldens bearbetning av händelsen, i erfarenheter, minnen och vetenskap, får en sådan framträdande plats och har en så skarpeggad karaktär att denna bearbetning börjar leva sitt eget liv. Om man vill förstå varför en svensk riksdag beslutade sig för att erkänna brutaliteterna i Osmanska riket 1915 som ett folkmord i mars 2010, nästan ett sekel efter att det förövats, är man således analytiskt föga betjänt av att ha stora kunskaper om det senosmanska samhället och folkmordet som sådant. Svaret på frågan varför svenska politiker intresserat sig för folkmordet i vår tid måste sökas i en helt annan kontext av nutida historiekulturella och historiepolitiska behov och intressen, både svenska och europeiska.

Det är i denna senare bemärkelse som man bör förstå det hermeneutiska begreppet "verkningshistoria" i Hans-Georg Gadamers (1900–2002) mening, som en tolkande erfarenhets- och minnesbearbetning, som hänger samman med dels det historiska avstånd som finns mellan händelsen och uttolkaren av den, dels det faktum att vi som kulturvarer i vår förståelse av oss själva och världen hela tiden är underkastade verkningshistoriens effekter, oavsett om vi vill det eller inte.⁴ Det senare får till följd att bearbetningen av gränshändelser inte sällan följer traditionella, svårföränderliga tolkningslinjer, och att man som historiker – som gärna vill ställa sig vid sidan om och på avstånd från den gränssättande händelsen – ofta upplever en viss vanmakt. Nya händelser som äger rum och har någon släktskap med gränshändelsen skrivs blixtnabbt in i dessa på förhand givna tolkningsmönster och får ingen chans att leva sina egna liv. Till de hävdvunna tolkningarna av gränshändelser i termer av intentionalism och funktionalism borde därför som en tredje tolkningsmodell läggas kulturalism, med tonvikt på betydelsen av kontinuerliga, trögörliga stereotyper och fiendebilder. Avståndsaspekten väcker också den intressanta frågan när och var gränsen går mellan den genetiska och den genealogiska verkningshistorien. Grovt uttryckt: när tar historien slut, och när tar minnet vid?

4. Hans-Georg Gadamer, *Sanning och metod* (Göteborg 1997) s. 147–155.

Folkmordet och dess verkningar – den genetiska analysen

Förövarna av folkmordet 1915, ungturkarna, en grupp unga reforminriktade officerare som åsidosatt sultanen och tagit makten i en oblodig statskupp 1908, dominerade den senosmanska politiken genom sitt parti Kommittén för enhet och framsteg fram till första världskrigets slut. I en mening varade maktinnehavet betydligt längre, eftersom även Turkiets skapare Mustafa Kemal Atatürk (1881–1938) och stora delar av den nya administrationen tillhörde ungturkarnas skara. Begynnelsestiden kan med fördel också tidigareläggas, eftersom ungturkarna var representanter för ett reformpolitiskt program, *tanzimat*, som kan härledas tillbaka till 1830-talet. Vid makttillträdet låg tonvikten just på framsteg, det vill säga på politiska och sociala reformer som skulle förbättra hälsan hos Europas sjuke man, reformer som inte minst skulle komma rikets etno-religiösa minoritetsgrupper till godo. Den andra sidan av myntet var att framgången för ett modernt reformverk i hög grad var beroende av dessa minoriteter, särskilt armenier och greker, som med sina framskjutna positioner i industri, handel och finans och sina utbyggda internationella nätverk hade nyckelroller i den osmanska moderniseringen. Frågan hur armenierna skulle bemötas var ett ungturkiskt dilemma som redan den konservative sultanen ställts inför.⁵

Den armeniska tragedins blodland var således Osmanska riket, som vid tiden för folkmordet genom en lång räckta av krigsnederlag och stormakterövringar hade krympt åtskilligt i Mellanöstern och på arabiska halvön, i Nordafrika och Europa. Allt tydligare framstod Anatolien, bebott både av turkar och den största kristna gruppen armenier, som imperiets kärnområde. Det fortgående sönderfallet, förstärkt av nya motgångar i Tripolikriget 1911–1912 och i Balkankrigen 1912–1913, bidrog efter några år till att definitivt förskjuta ungturkarnas intresse från "framsteg" till "union". I januari 1913 utropade en mindre grupp ungturkar en militärdiktatur. Världskrigets inledande nederlag mot ärkefienden Ryssland gav ytterligare bränsle åt en senkommen turkisk nationalism, som yttrade sig på tre olika sätt. Den första yttringen var en imperial osmanism eller islamism, byggd på övertygelsen om att

5. För en analys av detta dilemma och armeniernas roll som "förändringsagenter", "mobiliserade diasporagrupper" eller "mellanhandsminoriteter", se Klas-Göran Karlsson, "De som är oskyldiga idag kan bli skyldiga imorgon": *Det armeniska folkmordet och dess efterbörd* (Stockholm 2012) s. 72–76.

ett osmanskt imperium skulle överleva och gå stärkt ur kriget, som en sammanhållen politisk enhet med en mobiliserad turkisk och islamsk kärna. En andra ideologisk yttring var panturkisk och tog fasta på en tänkt turkisk gemenskap, som också skulle omfatta turkiska grupper i ryska Kaukasus och Centralasien. Den tredje nationalistiska ideologin var snävt etnonationellt orienterad mot att skapa ett "Turkiet för turkarna".

Trots att gränsdragningen mellan imperium och nation var oklar och skiftande, var den ungturkiska utgångspunkten för alla dessa projekt den turkiska dominansen. Denna hållning radikaliserades med det osmanska inträdet i första världskriget. En av de mest framträdande ungturkiska nationalisterna, Zia Gökalp (1876–1924), formulerade det i en dikt från folkmordsåret 1915 som att riket var en trädgård och (ung-) turkarna dess trädgårdsmästare, med huvuduppgift att skära bort de dåliga skotten, så att det turkiska trädet skulle få största möjliga växtkraft.⁶ Zygmunt Bauman, som har analyserat förintelsen med utgångspunkt i idén om "trädgårdsmästarstaten", kunde inte sagt det bättre.⁷

Armeniernas problem var att de i alla dessa nationalistiska projekt stigmatiserades som turkarnas huvudfiende, som illojalt fraterniserade med fienden och drev sitt eget nationalistiska projekt, vilket hotade att splittra imperiet och vars tänkta territorium låg mitt i vägen för en panturkisk enhetsstat. Därtill utropade de ungturkiska ateisterna första världskriget som ett heligt krig, av allt att döma för att taktiskt mobilisera stora turkiska, kurdiska och arabiska grupper mot de kristna minoriteterna. Resultatet blev ett folkmord som under åren 1915–1917 dödade många hundratusentals armenier och andra kristna genom massakrer, dödsmarscher, tvångsassimilering och svält. Den hävdvunna minnesdagen är den 24 april, då folkmordet sägs ha inletts med att några hundra armeniska ledargestalter fördes ut ur Konstantinopel för att mördas. I realiteten hade en eskalering av våldet mot armenierna redan påbörjats då.

Den tredje linjen, nationalstaten Turkiet, blev 1923 den segrande, även om den turkiska republiken i realiteten inte blev etniskt "ren".

6. Ugur Ümit Üngör, "Turkey for the Turks: Demographic Engineering in Eastern Anatolia, 1914–1915", i Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek & Norman Naimark (red.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (Oxford & New York 2011) s. 294.

7. Zygmunt Bauman, *Auschwitz och det moderna samhället* (Göteborg 1994) s. 109.

Folkmordet blir med detta betraktelsesätt till ett framgångsrikt politisk-demografiskt projekt, och även om inte Osmanska riket tillhörde första världskrigets segrande sida, var lösningen – om än kanske inte metoderna – helt i enlighet med den nationalstatsprincip som stadfästes i Parisfrederna.

Noteras bör emellertid att vägen till denna framgång inte var spikrak. Folkmordet hade ägt rum inför öppen internationell ridå, iakttaget av militärer, diplomater och missionärer från både krigförande och andra länder, och ententemakterna hade redan i maj 1915 hotat folkmördarna med hårda straff. Dessa uteblev dock i splittringen och turbulensen efter krigsslutet. I ett antal osmanska militärrättegångar ställdes flera förövare inför rätta, men mycket få hårda straff utdömdes, och de huvudansvariga folkmördarna hade redan flytt fältet, för att så småningom falla offer för armeniska hämnare. De nya osmanska makthavarna erkände utan reservationer att det ägt rum massakrer på armenier, men skylldes allt på de försvunna ungturkiska ledarna som dömts till döden *in absentia*.

I Sévresfreden i augusti 1920, som hotade splittra hela Osmanska riket i europeiska inflytandesfärer, tvingades turkarna erkänna en oberoende armenisk republik i kärnlandet i östra Anatolien, ett beslut som dock aldrig ratificerades från turkiskt håll. I den följande freden i Lausanne i juli 1923, tillkommen efter ett framgångsrikt turkiskt självständighetskrig, hade det armeniska folkmordet och dess nära efterbörd helt försvunnit från agendan. Om utropandet av Turkiet 1923 sedan dess har varit ett positivt turkiskt borderline event, har året för armenier haft en motsatt laddning. Tvärtom har Sévresfreden i Turkiet alltid framställts som en tänkt katastrof som skulle ha splittrat och förintat landet, medan armenierna har gestaltat ett utopiskt Armenien i östra Anatolien, i stället för det lilla och resursfattiga territorium runt staden Jerevan, som var en oberoende armenisk stat 1918–1920, för att därefter bli en del av Sovjetunionen.

Lausannefredens tystnad om folkmordet blev därefter för lång tid dominerande. Armenierna själva, kraftigt decimerade, splittrade och röstsvaga, hade inga förutsättningar att berätta sina historier, varken de överlevande eller deras barn, vilka försökte återuppbygga en armenisk identitet och ett armeniskt samhälle i diasporan, i Frankrike, Kalifornien och Mellanöstern. I Turkiet lämnades all information om folkmordet

redan från det tidiga 1920-talet utanför den officiella nationalistiska historieskrivningen. I Tyskland höll frågan om det tyska medansvaret den armeniska frågan levande under Weimartiden. Nazisterna förbjöd den mest populära litterära framställningen av folkmordet, Franz Werfels (1890–1945) *De fyrtio dagarna på Musa Dagh*, men detta hindrade inte Hitler från att referera till armeniernas öde när han inför sina närmaste män, strax före invasionen av Polen 1939, retoriskt undrade vem som idag minns förintelsen av armenierna.⁸ När Werfels verk skulle filmas, intervenerade Turkiet framgångsrikt för att stoppa MGM-projektet, med argumentet att USA ”gör en film riktad mot oss”.⁹ I Europa och USA fanns spår av tragedin för övrigt främst kvar i talesätt som ”svältande armenier”.

Folkmordets verkningar – den genealogiska analysen

Det armeniska folkmordets pånyttfödelse har ett distinkt datum: den 24 april 1965, exakt femtio år efter dagen för dess inledning. Genealogiska data, byggda på minneshögtider och politiska manifestationer, är normalt betydligt lättare att precisera än genetiska. Platsen för detta borderline event var både naturlig och oväntad: Lenintorget i centrala Jerevan i sovjetrepubliken Armenien. Där genomförde ungefär 20 000 människor en illegal demonstration på minnesdagen. Detta var efter den sovjetiska tövådersperiodens slut, men möjligen kan myndigheternas beslut att inte ingripa med hårda medel – utom mot 300 ”huliganer” som samma kväll bröt sig in i stadens operahus – förklaras av att demonstranternas missnöje inte i första hand riktade sig mot Sovjetunionen utan mot Turkiet. Icke desto mindre fanns det i demonstranternas krav två sovjetiska anknytningar, en till Sovjetunionens ovilja att erkänna folkmordet, en annan till kritik mot att ”armeniska” territorier hade placerats i den ”turkiska” grannrepubliken Azerbajdzjan i början av 1920-talet, i svallvågorna efter folkmordet. Det absoluta flertalet demonstranter var unga armenier, många ungdömmunister, och hade inga personliga erfarenheter av folkmordet, som i Sovjetunionen i ”folkvänskapens” tecken hade förbigåtts med tystnad. Ett mindre antal äldre armeniska överlevande

8. Uttalandet tillskrivs en AP-journalist, som i sin tur refererar en nazikritisk uppgiftslämnare. Jfr Louis Lochner, *What about Germany?* (New York 1942) s. 1–4.

9. Edward Minasian, ”The Forty Years of Musa Dagh: The Film that Was Denied”, *Journal of Armenian Studies* 1986/87:1–2, s. 125.

hade dock angett tonen genom att vittna om turkiska "exploatörer" och "fascister", ett språkbruk som sannolikt kunde finna nåd inför de sovjetiska myndigheterna.¹⁰

Kombinationen av krav på folkmordserkännande och på territoriella förändringar är ett intressant exempel på hur genetiska faktorer, konkreta gränsdragningar som gjordes i folkmordets omedelbara spår, kan bidra till att mobilisera ett genealogiskt minne av ett folkmord, som man inte kunnat tala öppet om under decennier. Konflikten om dessa territorier, Nagorno-Karabach och Nachitjevan, som sedan kulminerade under Michail Gorbatsjovs glasnostepok och verksamt medverkade till sovjetstatens upplösning, bidrog till att folkmordet 1915 förblev en levande historia också för senare generationer.

En annan viktig plats har varit Turkiet, som i samband med återfödelsen ersatte tystnad med aktivt förnekande av folkmordet som strategi. Tolkningmönstret är entydigt och följer tre argumentationslinjer som inte är alldeles lätta att förena. Den första är att ett folkmord inte ägde rum utan bara är en myt som armenier slår mynt av. Stundtals läggs till att ett folkmord helt enkelt inte kan ha förövats, eftersom begreppet 1915 ännu inte var uppfunnet, som om historieskrivare bara tillåts göra bruk av begrepp som finns vid tiden för historien i fråga. Den andra är att övergrepp alltid präglar krig, att våldet under första världskriget drabbade turkar och muslimer minst lika hårt som armenier och kristna, och att våldsanvändningen måste ses i ljuset av krigspropagandan, i detta fall ententens. Den tredje linjen är att det våld som riktades mot armenierna var en rättvis vedergällning för de osmanska armeniernas subversiva samverkan med världskrigets fiendestater och "inbördeskrig" mot den osmanska staten.

Detta envisa förnekande förklaras möjligen bäst med att ett tänkt folkmord skulle vara ett störande inslag i en lång, positivt tolkad kontinuitetslinje från tanzimat till det turkiska nuet. Folkmordet förövädes visserligen för länge sedan i ett land som slutade existera 1923, men för efterföljarstaten Turkiet skulle ett erkänt folkmord förstöra ett centralt historiskt arv. Intressant är att den nuvarande islamiska regimens makt-tillträde 2002 inte har mildrat utan snarare trappat upp förnekandet.

10. Se Maïke Lehmann, "Apricot Socialism: The National Past, the Soviet Project, and the Imagining of Community in Late Soviet Armenia", *Soviet Studies* 2015:1, s. 9–31.

Fenomenet har nyligen beskrivits som en förnekandekultur.¹¹ Turkiets centrala läge i det konfliktfyllda Mellanöstern och som Natomedlem erbjuder därtill makthavarna en god möjlighet att utöva påtryckningar mot varje krav på erkännande eller ens omnämmande av folkmordet.

En tredje och sista central arena har varit Europa och världen. Här finns en koppling till ättlingar till överlevande armenier världen över, som numera tillhör de tredje och fjärde generationer som sedan flera decennier producerar film, skönlitteratur och vetenskap om folkmordet, men också till förintelsen som en europeisk och global integrationshistoria. En bärande tanke är att den europeiska unionen skall framstå som en garant för att sådana brutaliteter som folkmord inte skall upprepas. Förintelsen och andra världskriget har i första hand varit det historiekuster som ansetts ha gett inspiration till europeisk integration, och faktiskt försett EU med en grundningshistoria. Men redan 1987 erkändes också det armeniska folkmordet av Europaparlamentet, och många europeiska parlament, däribland Sveriges, har följt efter. Det är ingen långsökt tanke att det historiska gränsklustret folkmordet 1915 och första världskriget på samma sätt tilldrar sig intresse i ett europeiskt sammanhang. Stater som Turkiet, som systematiskt förnekar folkmordet och därmed visar föga respekt för mänskliga rättigheter, har däremot med detta perspektiv inget i EU att göra.

11. Maria Karlsson, *Cultures of Denial: Comparing Holocaust and Armenian Genocide Denial* (Lund 2015).